

“Omme sgmnen lants beste wyllē”

Het ontstaan van het waterschap Veluwe (1328-1575)¹

A.F.M. (TON) REICHGELT

Inleiding

Het middeleeuwse waterschap Veluwe werd aan de westkant begrensd door De Grift, zoals de naam al aangeeft een gegraven watergang op de rand van de stuwwal van de Veluwe, en aan de oostkant door de IJssel. De zuidgrens bestond uit een dekzandrug met bossen en enken van Wilp over Gietelo naar Klarenbeek. De topografische kaart laat zien dat het waterschap van zuid naar noord werd doorsneden door drie lange weteringen: van oost naar west de Terwoldse, de Groote en de Nieuwe Wetering. Daarnaast lopen er nog beken vanaf de stuwwal tot in De Grift (afb. 1).

In de periode 1320-1327 werden er veel dijkrechten in Gelre verleend, vooral in het gebied van de grote rivieren.² Daardoor kwam er een waterstaatkundige organisatie tot stand. Op de Veluwe gebeurde dit pas in 1370, bovendien werd het dijkrecht hier veel minder gedetailleerd vastgelegd. In dit artikel zal de complexe waterstaatsgeschiedenis van het waterschap Veluwe over de periode 1300-1600 worden geschetst. Dit was de periode waarin het waterschap zijn definitieve begrenzing kreeg. De twee dijkrechtverleningen voor de Veluwe van 1370 en 1470 lichten maar een tipje van de sluier op. Het beeld wordt gecompliceerd aan de hand van andere bronnen, zoals de uitgiftebrief van 1328 voor de nieuwe ontginning van Nijbroek en de rekeningen van de rentmeester van de Veluwe uit de veertiende eeuw.³ Daarnaast zijn van belang de zestiende-eeuwse kroniek afkomstig uit het klooster Hulsbergen bij Wapenveld, die teruggaat tot de stichting van het waterschap in 1370 en de ‘costumen’, het gewoonterecht dat aan het einde van de achttiende eeuw is verzameld en schriftelijk vastgelegd.⁴

In dit artikel wordt allereerst nagegaan welke rol de ontginning van Nijbroek in de Veluwse waterstaat heeft gespeeld en welke veranderingen in de loop der tijd in de oorspronkelijke afwatering werden aangebracht. Welke waren dat precies? Daarna komt de bedijking langs de IJssel aan de orde. Wanneer kwam er langs deze rivier een doorlopend dijkstelsel tot stand? Dit alles is ondenkbaar zonder een bestuurlijk kader. Ook dat zal worden geschetst. Hoe was de verhouding geregeld tot de kleinere waterstaatkundige eenheden (dorpsgebieden) en tot de omringende gebieden in het westen, het zuiden en

Tijdschrift voor
waterstaatsgeschiedenis
20 (2011) 1, 1-10

1 In H. van Boven e.a. (red.), *Veluws water. Tien eeuwen waterbeheer op de Veluwe* (Utrecht 2007) wordt voor 1838 de naam Dijkgraafschap Veluwe gebruikt. Het Polderdistrict Veluwe werd in 1838 ingesteld. Hier is gekozen voor de meer neutrale term waterschap.

2 J. Schreiner, *Der Schwanzwang auf Deich und Schleuse. Die Entwicklung der Deichschauen am unteren Niederrhein vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts* (Bielefeld 1995), 47-49.

3 Gelders Archief, Arnhem (GA), archief Gelderse Rekenkamer inv.nr. 298, fol. 116v. e.v., uitgiftebrief Nijbroek 1328, afschrift ca. 1550.

Afb. 1. Het Kwartier van Arnhem of de Veluwe (detail). Joan Blaeu, *Atlas Maior* (1665). Regionaal Archief Alkmaar.

het noorden, met name de stad Hattem? De antwoorden op deze vragen zullen vergeleken worden met de visies van eerdere auteurs als Fockema Andreae (1950), Van Kalveen (1965) en Schreiner (1995) en recent de schrijvers van de studie *Veluws water* (2007).

De rol van de ontginning van Nijbroek

In 1328 werd door de graaf van Gelre grond uitgegeven voor een nieuwe ontginning die Nieuwbroek (Nijbroek) zou gaan heten. Dit soort uitgiften kwam in het Hollands-Utrechtse laagveengebied al veel langer voor. Ze staan sinds de publicatie van Van der Linden als cope-uitgiften bekend.⁵ De landsheer deed afstand van zijn rechten op de woeste grond in ruil voor inkomsten uit de nieuwe ontginning. Bovendien stelde hij een bestuurlijke eenheid op plaatselijk niveau met eigen rechtspraak in (afb. 2). Volgens Fockema Andreae en Van Kalveen viel deze uitgifte samen met de hele rivierkom, van Twello tot de buurtschap Werven in het noorden bij Wapenveld, en zij zien hierin de aanzet tot een waterschap, met kolonisten uit het gebied van de Zuid-Hollandse eilanden (afb. 3).⁶ Dit is echter niet het geval. De in de uitgifte genoemde grenzen vallen samen met de huidige boerderij Steunenbergh in het zuiden en een niet meer bestaande hoeve Werven in het noorden van Nijbroek.⁷ Bestudering van de door ons gevonden lijst van betaalde koopsummen voor de uitgifte van Nijbroek leert dat van de 57 opgegeven namen een aantal bekend is uit de Gelderse adel en ministerialiteit, vooral uit Arnhem en omgeving.⁸ Drie namen zijn vernoemingen die wijzen op een Betuwse herkomst (Van Andelst, Zetten en Elst en verder uit aangrenzende gebieden (Oene, Wijhe, Twello, Veluwe). De Hollandse connectie gaat niet verder dan de vernoemingsnaam IJsselstein. Ook de twee personen aan wie de uitgifte gedaan werd (de 'locatores') wijzen niet onomstotelijk op een Hollandse herkomst.

In de uitgiftebrief van 1328 komen drie bepalingen voor die van belang waren voor de regeling van de waterstaat. De eerste bepaling stelde dat de andere dorpen hun water om het nieuwe richterambt Nijbroek heen moesten leiden. In een volgende bepaling werd vastgelegd dat als de aangrenzende dorpen gebruik wilden maken van de afwatering van Nijbroek, zij daarvoor een bijdrage moesten leveren. De eerstgenoemde bepaling had grote consequenties, want de andere dorpen maakten nieuwe waterstaatkundige werken nodig in de vorm van aanleg van weteringen en kaden. De nieuwe ontginning lag midden in de rivierkom. Ten westen ervan lagen reeds de dorpen Vaassen, Emst en Epe, waarvan

Afb. 2. Middeleeuwse muurschildering in de kerk van Nijbroek. Elf jaar na de uitgifte werd Nijbroek een eigen parochie (1339). De muurschilderingen werden eind jaren zestig van de twintigste eeuw aangetroffen bij de voorbereiding van restauratiewerkzaamheden. Foto auteur.

4 C.A. van Kalveen (ed.), 'Historie van het geelcder slusen in Hulsberge', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap LXXIX* (1965), 287-316; CODA Apeldoorn, archief Waterschap Veluwe (AWV), oud-archief (OA) inv.nr. 64, memories van dijkgraaf W. Schimmelpenninck van der Oye betr. de schouw en het onderhoud van dijken, kaden en waterleidingen in de polder Veluwe (1793).

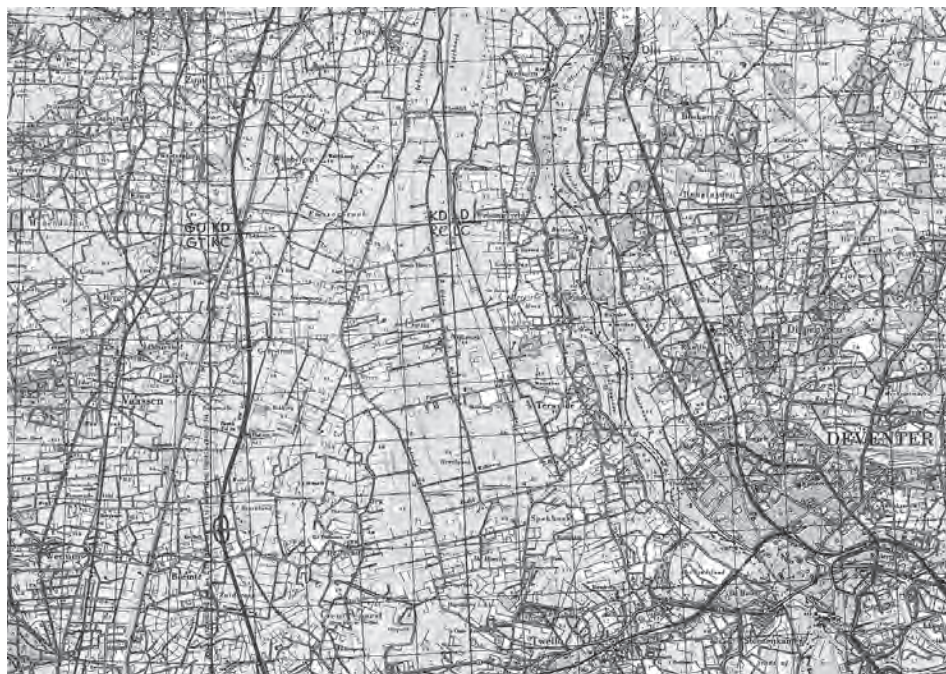
5 H. van der Linden, *De Cope. Een bijdrage tot rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlaktes* (Assen 1956).

6 S.J. Fockema Andreae, *Studiën over de Waterstaatsgeschiedenis. Deel I Veluwe* (Leiden 1950), 9-11. C.A. van Kalveen, 'Het Polderdistrict Veluwe in de Middeleeuwen', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap LXXIX* (1965), 238.

7 G.J. Borger, F.H. Horsten en A.F.M. Reichgelt. 'De Cope-ontginning Nijbroek', *Bijdragen en Mededelingen Gelre XCI* (2000), 78-102. Zie voor de begrenzingen ook M.V.T. Tenten, 'Waterschap en bestuurlijke ontwikkelingen', in: Van Boven e.a., *Veluws Water*, 15.

8 J.M. van Winter, *Ministerialiteit en Ridderschap in Gelre en Zutphen* (Groningen 1962); C.L. Verkerk, *Coulsen van de macht* (Hilversum 1992).

Afb. 3. Topografische kaart van het zuidelijk gedeelte van het waterschap met Terwolde, Nijbroek en Oene.

de bijbehorende lage gebieden (broeken) pas in ontginning waren genomen.⁹ Deze gebieden waterden in de rivierkom af. Aan de oostkant op de oeverwal van de IJssel lag ook al een bestaande ontginning: Terwolde. Deze waterde waarschijnlijk via een oude IJsselloop, gelegen op de provinciegrens met Overijssel bij de buurtschap Welsum, af op de IJssel.¹⁰ De tweede bepaling bood een alternatief. De gebieden ten westen en ten zuiden van de nieuwe ontginning konden ook gebruik maken van de weteringen van Nijbroek, maar moesten dan bijdragen in het onderhoud. Voor deze laatste oplossing werd niet gekozen. De derde en laatste bepaling betreft de dijk langs de IJssel. Hierop wordt later in dit artikel dieper ingegaan.

Het oorspronkelijke afwateringssysteem en de veranderingen daarin

Ten zuiden van Nijbroek liepen de beken van zuid naar noord. Het ging daarbij om een gedeelte van de Grootte Wetering, de Kromme Beek, de Kreigraaf, de Twellose Beek en de Fliert, die allen eindigden bij de Kadijk, de zuidgrens van de cope-uitgifte Nijbroek. De kronkelende loop van deze beken lijkt erg natuurlijk. Hoe het verdere verloop is geweest, valt niet meer na te gaan. Mogelijk hebben ze hun water tegenover Deventer of iets noordelijker op de IJssel geloosd.

Ten westen van Nijbroek stroomden de beken van west naar oost waar ze in De Grift uitkwamen. Voor de aanleg van de Grift, de Nieuwe Wetering en de Grootte Wetering, liepen deze beken waarschijnlijk door tot in de rivierkom. De beken eindigen nu immers allemaal abrupt bij De Grift. Mogelijk is er oorspronkelijk een uitwateringspunt geweest op de IJssel bij de boerderij de Grote Voorn (Voorde) bij Oene.¹¹ Ten noorden hiervan vinden we nog aanwijzingen op de bodemkaart en Actueel Hoogtebestand Nederland voor voortzettingen van de Dorpse Beek en de Klarbeek ten oosten van De Grift bij Epe.

Het noordelijk deel van het waterschap (vanaf Heerde) waterde af via de natuurlijke voorlopers van de Grootte en de Nieuwe Wetering. Deze komen bij Hattem samen en mondden gezamenlijk uit in de IJssel. Volgens Hamming is ook dit deel van de Grootte Wetering gegraven als onderdeel van veel oudere ontginningen. Helaas geeft hij niet duidelijk aan waar die hoge ouderdom op terug te voeren is.

Door de diverse waterlopen van zuid naar noord met elkaar te verbinden ontstond de Grootte Wetering die het gebied van de vijfkerspelen Terwolde, Nijbroek, Oene, Vorchten

⁹ GA, Hertogelijk archief (HA) inv.nr. 372, rekening rentmeester Veluwe 1333-1334, betalingen voor nieuwe tijnsen en ontginningstienden.

¹⁰ C. Hamming, 'De noordelijke IJsselvallei. Ouderdom van watergangen, komgrondontginningen en dijk aanleg', in: Van Boven e.a., *Veluws water*, 25-26.

¹¹ Ibidem.

en Heerde afwaterde, mogelijk met uitzondering van Oene (afb. 4). De Terwoldse Wetering mondde tussen Heerde en Veessen in de Grootte Wetering uit en vormde een onderdeel van dit afwateringsysteem. Misschien werd het gedeelte tussen deze monding en de Vloeddijk bij Nijbroek later aangelegd. Volgens Hamming is dit dus niet het geval. Ten zuiden van de Vloeddijk diende de Terwoldse Wetering om het water van Terwolde langs Nijbroek te leiden omdat de oude IJsselloop bij Welsum onvoldoende afvoercapaciteit had.¹² Via de Nieuwe Wetering waterden de landinwaarts gelegen kerspelen van Apeldoorn en Wenum af, waarover hieronder meer.

De kaden in het waterschap lagen in de regel aan de oostkant van de weteringen, behalve bij de Terwoldse Wetering, waar hij aan de westkant ligt. Op deze wijze keerden ze het water uit de hogergelegen gebieden en kon het water afkomstig van het omringende gebied om Nijbroek heen geleid worden. Nijbroek waterde af via de Nijbroeker Wetering, die zich even ten noorden van Oene bij de Grootte Wetering voegt. Geen van de buurdorpen heeft gebruik gemaakt van de mogelijkheid om via een bijdrage in de lasten af te wateren door Nijbroek.

Het onderhoud van de weteringen verschildte volgens de ‘costumen’ per plaats. In eerste instantie was het een plaatselijke aangelegenheid. Er waren twee beginselen: onderhoud door aangelanden of onderhoud door de hele dorpsgemeenschap.

De dijk langs de IJssel

Naast een goede afwatering van het komgebied was er bescherming tegen overstromingswater uit de IJssel noodzakelijk (afb. 5). Ook hierin voorzag de uitgifte van 1328. Het derde artikel betreffende de waterstaat luidde “Voirt willen wij dat allen luyden die baten mach dien dick aender Isselen onsen landen dycken mergen mergen gelycke und dien dyck voirt mit eenen alsoe holden”. Aan het dijkonderhoud diende Nijbroek morgen-morgen gelijk bij te dragen. Deze verdeling hield dus in dat alle grondeigenaren in het gebied, die belang hadden bij de dijk, bijdroegen en niet alleen de eigenaren van wie

Afb. 4. Het oude gemeentehuis van Oene. Tot 2000 werd hiermee het water uit het waterschap afgevoerd. Foto auteur.

¹² Ibidem, 29.

Afb. 5. Topografische kaart van het noordelijk deel van het waterschap met Heerde (met Veesen en Wapenveld) en Vorchten en de uitwatering in de Dwarsdijk tussen Werven en Hulsbergen (Wapenveld).

de grond aan de dijk grensde. Overigens was dit niet beperkt tot de individuele grondeigenaren maar ook van toepassing op het niveau van dorpen en buurtschappen. Dit was in de veertiende eeuw een betrekkelijk nieuwe ontwikkeling in de verhoefslaging van het dijkonderhoud, dat wil zeggen het omslaan van het dijkonderhoud of de kosten daarvan over alle grondbezitters in plaats van de aangelanden. Het is onduidelijk of deze bepaling gezien moet worden als een verwijzing naar een bestaande dijk langs de IJssel of dat die dijk nieuw was. In ieder geval moesten het dorp en de bewoners van Nijbroek bijdragen in het onderhoud ervan.

Volgens Fockema Andreae en Van Kalveen was er vóór de uitgifte van de dijkbrief van 1370 geen doorgaande dijk.¹³ Toch moet er reeds eerder een dergelijke dijk hebben gelegen. De dijkbrief van Salland dateert uit 1308. Op de oostelijke oever van de IJssel lag er rond die tijd een doorgaande dijk. Dat betekende een vermindering van de waterberging aan die kant. Door de verhoging van de waterstand bij sterke aanvoer overstromden de niet door een dijk beschermde gebieden frequenter en dieper. De bewoners op de linkeroever van de IJssel zagen zich in ieder geval rond 1308 gedwongen althans een deel van hun cultuurland tegen het hoge IJsselwater te beschermen. Dat er in 1328 gesproken werd over “dien” dijk langs de IJssel vormt een bevestiging van de veronderstelling dat er in dat jaar op de linkeroever van de IJssel reeds een doorlopende rivierdijk lag.

Het blijft echter onduidelijk hoe ver die dijk op de linkeroever noordwaarts doorliep. In een oorkonde uit 1342, waarin hertog Reinoud II van Gelre de tijnsen van Nijbroek schonk aan het klooster Monnikhuizen, wordt de Vloeddijk in het noorden van Nijbroek genoemd

13 Fockema Andreae, *Studiën*, 12. Van Kalveen, ‘Polderdistrict Veluwe’, 246.

(afb. 6).¹⁴ De naam duidt erop dat die dijk het hoge water van de IJssel moest tegenhouden, een aanwijzing dat ten noorden van Nijbroek een overloopgeul van het rivierwater in de oeverwal moet hebben gelegen. De IJsseldijk heeft dan niet verder gelopen dan Welsum of Oene. Ontginning van het Voor- en Achterbroek onder Oene is echter niet goed mogelijk zonder een IJsseldijk. Dit zou ook in strijd zijn met de omkading van deze laaggelegen gebieden bij Oene.¹⁵

Een waterkerende functie ten aanzien van het IJsselwater hadden mogelijk ook de Kerkdijk tussen Heerde en Veessen en de op de negentiende-eeuwse topografische kaarten aangeduide Vloeddijk tussen Assendorp (Heerde) en Vorchten, de huidige Plakkenweg. Uit de ‘costumen’ van eind achttiende eeuw blijkt dat er vanaf de Kolkbrug in de Kerkdijk geen kade lag tot aan de ‘stouwe’, de volgende dwarsdijk. Ook in een negentiende-eeuws rapport ter verbetering van de afwatering wordt het gebied tussen Kerkdijk en Vloeddijk als een boezemgebied aangemerkt.¹⁶

In de ‘costumen’ werd Nijbroek belast met dijkonderhoud in Welsum en Marle.¹⁷ Als enige kerspel of buurtschap was het belast met dijkonderhoud buiten zijn eigen territorium. Dit kon ook niet anders omdat Nijbroek met zijn rechtsgebied nergens aan de dijk grensde. Een en ander is mogelijk terug te voeren op het dijkonderhoud waartoe Nijbroek in de oorkonde van 1328 verplicht was. Blijft de vraag waarom Nijbroek juist met dijkvakken onder de Overijsselse buurtschappen Welsum en Marle werd belast. Deze kleine buurtschappen konden volgens het beginsel van verhoefslaging deze relatief grote dijkvakken overdoen aan Nijbroek. Marle en Welsum werden samen voor 32,5 hoeven (oppervlaktemaat) aangeslagen en Nijbroek voor honderd.

Voor het onderhoud van het gedeelte van de IJsseldijk tussen Werven en het klooster Hulsbergen, in de ‘costumen’ aangeduid als de Dwarsdijk, waren alle kerspelen en/of buurtschappen die tot het waterschap van 1370 behoorden verantwoordelijk. Dit gedeelte van de dijk kwam het laatste tot stand als een gezamenlijk project.¹⁸ Het was de directe aanleiding om een regionaal waterschapsbestuur in te richten en een dijkrecht te laten opstellen. Volgens Hamming moet de IJsseldijk oorspronkelijk hebben doorgelopen tot Hattem. Het gedeelte tussen Werven en Hattem is in 1370 opgegeven en men heeft een nieuw tracé aangelegd.¹⁹ Maar wederom geeft hij hiervoor geen duidelijke verwijzingen.

Het bestuurlijk kader

De schouw van het waterschap was volgens de ‘costumen’ in de achttiende eeuw gesplitst in twee stukken. Het zuidelijke gedeelte bestond uit de kerspelen Wilp, Twello, Terwolde en Nijbroek en het noordelijke uit Oene, Heerde en Vorchten. Elk kerspel werd vertegenwoordigd door een eigen heemraad en ieder gedeelte had een eigen dijkschrijver. De door Nijbroek verschuldigde bijdrage in het onderhoud in het zuiden (Welsum) en noorden (Marle) zou dan terug te voeren zijn op een compromis tussen noord en zuid. Mogelijk is dit ook een aanwijzing dat er oorspronkelijk twee afzonderlijke waterschappen waren die in 1370 samen het nieuwe waterschap Veluwe vormden.

Honderd jaar later, in 1470, werd een nieuw dijkrecht uitgevaardigd, op verzoek van de betrokken dorpen. Vergelijking van beide dijkrechten laat zien dat in hoofdzaken – be-

Afb. 6. Gerestaureerd zeventiende of achttiende-eeuws sluisje in de Vloeddijk bij Nijbroek. Foto auteur.

¹⁴ GA, HA charter nr. 263: “(...) ende tusschen dien Vloytdycke die beneden in den broeke ghelegen is (...)”.

¹⁵ Hamming, ‘Noordelijke IJsselvallei’, 25.

¹⁶ Rapport over den Waterstaatstoestand van het Polderdistrict Veluwe en ontwerp eener verbeterde afwatering van het district (Leiden 1881).

¹⁷ Fockema Andreae, Studiën, 14; CODA Apeldoorn, AWV, OA inv. nr. 64.

¹⁸ Fockema Andreae, Studiën, 14; Van Kalveen, ‘Polderdistrict’, 245-246.

¹⁹ Hamming, ‘Noordelijke IJsselvallei’, 32.

stuur, onderhoud van dijk, weteringen en bruggen, schouwen en sancties – niet veel is veranderd. Ook van een territoriale uitbreiding van het waterschap blijkt niets, hoewel diverse auteurs daar melding van maken.²⁰ Wel werd een aantal praktische zaken geregeld zoals de beloning van de dijkgraaf, de aanwezigheid van de heemraden, de boeten en belemmeringen bij het schouwen door hekken. Twee punten zijn in het kader van dit onderzoek van speciaal belang: de verkiezing van de heemraden en het keren van het “vreemde water”.

Allereerst de kwestie van de heemraden: het dijkrecht is opnieuw uitgegeven aan de vijf kerspelen. Deze moesten ieder jaar nieuwe heemraden kiezen met de beperking dat twee heemraden aanbleven voor een tweede termijn, een voor “boven” en een voor “beneden”. De laatste opmerking versterkt nog eens het vermoeden dat er in oorsprong twee waterschappen waren. De eerste vermelding van twee extra heemraden, voor Twello en Wilp, dateert echter pas van 13 september 1479, kort na het tweede dijkrecht.²¹ Fockema Andreae en Van Kalveen hechtten veel belang aan de opmerking dat voortaan alle Gelderse geërfden in de kerspelen – en niet alleen ingezetenen – gekozen mochten worden. Zij zagen daarin een uitbreiding van het dijkbestuur tot zeven heemraden. Volgens Van Kalveen was dit het begin van de toenemende invloed van de steden Zutphen en Deventer (dat overigens in Overijssel ligt).

In het oude dijkrecht van 1370 stond niets over het keren van het “vreemde water” wanneer dat noodzakelijk was. In 1470 was dat anders. Toen kreeg de dijkgraaf expliciet bevoegdheden (innen van boeten) om op te treden bij het overlopen van De Grift, Nieuwe- en Groote Wetering, “gelyck oft in synder scouwen gevallen were”. Deze opmerking bevestigt dat het om water van buiten het waterschap ging. Waar kwam het precies vandaan?

In 1371 werd een waterschap Apeldoorn ingesteld nadat het jaar tevoren het dijkrecht van de Veluwe tot stand was gekomen.²² De aanleg van de dijk, de uitgifte van de dijkbrief, de herziening van de afwatering van Apeldoorn en Wenum en het ontstaan van het waterschap Apeldoorn hangen dus nauw met elkaar samen. De schouwbrief verleende de schouwbevoegdheid aan de pander (schout) van Apeldoorn als dijkgraaf over de weteringen en leigraven (zijtakken ervan) in de marken Noord-Apeldoorn en Wenum.²³ Dit plaatst ons voor de vraag hoe de afwatering van dit waterschap precies verliep. Gebeurde dat al via de Nieuwe Wetering in zijn huidige vorm? In 1407 werd de Nieuwe Wetering als begrenzing van tiendblokken – de geografische eenheden voor de inning van de ontginningstien – genoemd in Eperbroek en De Grift als begrenzing van de blokken in Heerdermark, Emsterbroek en Vaassensche Broek.²⁴ Beide waterlopen hadden toen in ieder geval ongeveer de huidige lengte: van Apeldoorn tot aan de grens van het waterschap.

Aanvankelijk moeten de stroomafwaarts aan De Grift gelegen kerspelen (Vaassen, Emst, Epe en Heerde) een eigen afwatering buiten de Nieuwe Wetering om hebben gehad. Vaassen, Emst en Epe werden in ieder geval voor 1491 toegelaten tot de afwatering op de Nieuwe Wetering. Bij de passage in de kroniek “omnis qwy dycunt aquas suas per aqueductus habetur aggerys” (allen die hun water leiden door de wetering zijn gehouden bij te dragen in het onderhoud van de dijk) volgen namelijk de namen van Apeldoorn, Prestmark, Wormingen, Vaassen, Emst en Epe.²⁵ Tot circa 1575 vond de uitwatering plaats in de Groote Wetering bij het Wapenveld. Daarna is de uitwatering verlengd met een eigen uitwateringssluis op korte afstand naast die van de Groote Wetering.²⁶

Behoorden deze kerspelen tot het waterschap Veluwe? Tot 1575 maakten ze in ieder geval gebruik van de uitwateringssluis van het waterschap bij Hulsbergen. Moesten ze ook bijdragen in het onderhoud van de IJsseldijk? Hun namen komen in 1461 voor onder de bij buitengewoon dijkonderhoud aangeslagen kerspelen.²⁷ Maar hierover was men het in de zestiende eeuw nog steeds niet eens.²⁸ Aan deze kwestie werd pas in 1575 door het Hof van Gelderland een einde gemaakt met een regeling waarbij deze “onwillige” kerspelen wel belast werden het onderhoud van de sluizen maar niet met de dijk.²⁹

Over de toelating van Beekbergen tot het waterschap vertelt de kroniek: “Item ynt yar ons heren 1435 synt de van Beckbergen myt den anderen to gelaten oer water doer de scluse to

20 Fockema Andreae, *Studiën*, 23; Van Kalveen, ‘Polderdistrict’, 267-268; E. de Jonge, ‘Bestuurlijke ontwikkelingen: van dijkgraafschap Veluwe naar Waterschap Oost-Veluwe’, in: Van Boven e.a., *Veluws Water*, 35.

21 GA, klooster Klarenwater, charter nr. 78, uitspraak van dijkgraaf Jacob van Essen en de heemraden dat het klooster Klarenwater (bij Hattem) niet gedaagd zal worden bij het dagvaarden van de veertien 13-9-1479.

22 De oorkonde zelf is niet overgeleverd. Er is wel een bevestiging door Willem van Gulick uit 1386. CODA Apeldoorn, AWV, OA inv.nr. 5, “Tafel op het register van stukken behorende tot het archief van de polder Veluwe over de jaren 1340-1766, opgemaakt door de dijkgraaf Schimmelpenninck van der Oye”; AWV, OA inv.nr. 54.

23 Fockema Andreae, *Studiën*, 20.

24 GA, HA inv.nr. 381 fol 17v.

25 Van Kalveen, ‘Historie’, 310.

26 Hamming, ‘Noordelijke IJsselvallei’,

32.27 Van Kalveen, ‘Historie’, 309.

28 Fockema Andreae, *Studiën*, 20.

29 De Jonge, *Veluws water*, 36-37.

leyden”; met andere woorden toegestaan om hun water door de sluis af te voeren.³⁰ Uit de vermelding van het aantal hoeven (meer dan honderd) blijkt dat er meer plaatsen bij betrokken waren dan alleen Beekbergen, dat slechts 26 hoeven telde. Wilp, Twello en Gietelo tellen samen 68 hoeven, dus totaal nog geen honderd. Fockema Andreae en Van Kalveen stelden dat met Wormingen wel het genoemde aantal werd bereikt en zelfs overschreden en dat dus toen de hele zuidrand van het waterschap erbij was gekomen.³¹ Dit komt ook overeen met de formulering in de kroniek dat Beekbergen en de “averste” (zuidelijke) dorpen verplicht waren mee te doen aan het onderhoud van de sluis en de dijk. Er is geen oorkonde van deze gebeurtenis overgeleverd. Er blijft eigenlijk maar een conclusie over: de uitbreiding is nooit formeel vastgelegd, maar de opmerking over het “vreemde water” in het dijkrecht van 1470 (zie hierboven) kan op deze kerspelen betrekking hebben. Sinds 1479 hadden Twello en Wilp in ieder geval hun eigen heemraad en hoorden ze er aantoonbaar bij.

Wat was het motief om deze kerspelen op te nemen in het waterschap? De kroniek is vrij duidelijk: de kosten van de aanleg van twee sluisen. Wel waren er van de kant van de oude kerspelen (bij monde van de kroniekschrijver van Hulsbergen) wat bezwaren: “dat den erfgenoten unnd des heren ten verdarflicker schaden ys”. Met andere woorden, het waterschap en de grondeigenaren werden opgezadeld met extra kosten. Het woord “schaden” kan zelfs letterlijk opgevat worden als mogelijke dijkdoorbraken in de Wilpse dijk. Daar stond tegenover dat de nieuwe kerspelen bijdroegen in de lasten en het waterschap de controle over die Wilpse dijk verkreeg.

De schouwbevoegdheid over de dijk bij Wilp werd vóór de toetreding van de kerspelen Wilp, Twello, en Gietelo uitgeoefend door de heren van Wilp.³² Na de vermelding over de toelating van Beekbergen cum suis vervolgt de kroniek dat jonker Bronkhorst, heer van Wilp, en Van der Moden en Van Essen de schouw dreven over “de overste wateren mede doer de scluse en quemen an”. We zien hierin opnieuw een bevestiging dat naast Beekbergen deze kerspelen betrokken waren bij de uitbreiding in 1435.

Conflicten met de zuidelijke kerspelen en Hattem

De kerspelen in het zuiden namen lang een aparte plaats in binnen het waterschap evenals het waterschap Apeldoorn. In de periode 1491-1496 kwam het tot een ernstig conflict toen de sluis bij Hulsbergen zes jaar ongerepareerd bleef liggen omdat de “averste kerspelen vant Nyebroek upwerts nyet maken en wolden”.³³ In 1552, een jaar van grote overstromingen, rezen er weer problemen. Er waren in totaal vijf dijkdoorbraken, drie in het zuidelijk dijkgedeelte bij Wilp en Appen, een bij Welsum en een bij de sluisen nabij Hulsbergen. De drie zuidelijke kerspelen wilden duidelijk benadrukken dat aan het feit dat de drie doorbraken in het zuiden deze keer geheel en al ten laste kwamen van Wilp, Gietelo en Twello (en Terwolde voor de helft) geen precedent kon worden ontleend. In de toekomst moest het gehele waterschap weer bijdragen aan het buitengewoon dijkonderhoud van het zuidelijke dijkgedeelte.³⁴ Anderzijds werden Wilp, Twello en Gietelo niet voor buitengewoon dijkonderhoud in het noorden aangeslagen.³⁵ In 1517 droeg wel het hele waterschap bij aan het onderhoud en herstel van de uitwatering en de brug bij Hattem.

Aan het eind van de middeleeuwen waren er veelvuldig problemen met de stad Hattem. De afwatering van het waterschap liep via de Bottenstrank en de Evergeune, de buitendijkse voortzettingen van respectievelijk de Grootte en Nieuwe Wetering, door het rechtsgebied van de stad. Uiteindelijk voegde De Grift zich hier nog bij en het geheel waterde even voorbij Hattem af in de IJssel. Het laatste gedeelte langs Hattem werd de Voorgang genoemd. Oorzaak voor de problemen was de uitgifte van de Hoenwaard in 1401. Over die uiterwaard, die ten zuidoosten van de stad lag, liep immers de uitwatering van het waterschap. Hier werden visfuiken en aanlegsteigers geplaatst door stedelijke grondeigenaren. Die belemmerden een goede doorstroming.

In verband hiermee werden in 1415 afspraken tussen Hattem en het waterschap ge-

30 Van Kalveen, ‘Historie’, 290-293. De kroniek is onduidelijk over het exacte jaar, op een andere plaats wordt 1431 genoemd.

31 Fockema Andreae, *Studiën*, 18; Van Kalveen, ‘Polderdistrict’, 291 noot 1. Zie voor de overzichten van het aantal hoeven per dorp over diverse jaren het derde gedeelte van de kroniek.

32 Fockema Andreae, *Studiën*, 21.

33 Van Kalveen, ‘Historie’, 298.

34 *Ibidem*, 324-325.

35 *Ibidem*, 309 en 312-313.

maakt over het onderhoud van de Voorgang.³⁶ De stad moest deze watergang op een breedte houden van veertig voet en dit werk werd omgeslagen over de aangelanden aan weerskanten. De volgende punten gingen over obstakels die de afloop van het water bemoeilijkten zoals steigers, vlonders, fuiken en hekken. Deze dienden door de betrokken personen te worden verwijderd. Anders liet het waterschap van Hattem dat op hun kosten doen. Indien dit waterschap in gebreke bleef, was de dijkgraaf van het waterschap Veluwe gerechtigd het werk te laten uitvoeren. De regeling van 1415 was lange tijd afdoende. Maar toch ontstonden er rond 1500 weer problemen. De redenen zijn niet geheel duidelijk. Moeten we de oorzaken zoeken in politieke of maatschappelijke ontwikkelingen? Of moeten we eerder denken aan de vergroting van het waterschap in de eerste helft van de vijftiende eeuw en de uitbreiding en verbetering van de weteringen waardoor meer water afgevoerd werd door de Voorgang?

In 1519 klaagde het waterschap weer eens bij de hertog van Gelre over het feit dat Hattem de brug niet onderhouden had en er volgde overleg te Twello. Het resultaat was het akkoord van 29 juli 1519. We geven een overzicht van de belangrijkste bepalingen. Burgemeesters, schepenen en raad van Hattem bevestigden de overeenkomst van 1415 (opgenomen in de tekst), namelijk dat de “ondersaten en kerspelsluden” van het land (waterschap) van de Veluwe hun watergang daar (door de Hoenwaard) behoorden te hebben en bij de afwatering geen hinder mochten ondervinden. Hattem had een brug gebouwd, nu 60 voet lang, en daarvoor van het waterschap de beloofde som geld ontvangen. Voortaan zou Hattem deze brug op eigen kosten onderhouden. De overeenkomst werd bezegeld met een oorkonde die in de stadskist te Zutphen bewaard werd.³⁷

Drie weken eerder, op 9 juli 1519, was al het ‘Stouwrecht’ tot stand gekomen tussen Veessen, Vorchten, Hoorn, Wapenveld en Hattem.³⁸ Acht gekozen mannen hadden het ontwerp opgesteld. Het Stouwrecht hield een schouwbevoegdheid in over ‘stouwen’ (binnendijken) en watergangen, vooral langs de Grootte Wetering. Aanleiding was de vervalten staat van deze werken. Het gebied van de schouw strekte zich uit van de Kolkbrug (in de Veessense Kerkdijk) tot aan de IJssel. Het bestuur werd gevormd door vijf gezworenen (heemraden), gekozen door de geërfden van Hattem, Vorchten, Wapenveld, Hoorn en het klooster Hulsbergen.

Conclusies

Keren we terug tot de gestelde vragen in de inleiding. Bij het ontstaan van het waterschap in de veertiende eeuw heeft de nieuwe ontginning Nijbroek een centrale rol gespeeld. In de uitgiftebrief zijn drie punten ten aanzien van de waterhuishouding opgenomen. Deze vormen de basis van het ontstaan van het weteringstelsel in het zuidelijke komgebied. Daartegenover werd Nijbroek belast met dijkonderhoud bij de Overijsselse enclaves Welsum en Marle. De formule morgen-morgen gelijk vormde de nieuwe grondslag voor het omslaan van het dijkonderhoud. Nijbroek heeft als kern gefungeerd voor het waterschap, maar niet op de wijze zoals Fockema Andreae en Van Kalveen voor ogen stond: een uitgifte voor het hele komgebied en kolonisatie vanuit het Zuid-Hollandse.

Ten aanzien van de vraag naar de veranderingen in de waterstaat van het gebied hebben we geconstateerd dat de van de stuwwal in oostelijke richting afstromende beken werden afgesneden door De Grift. Restanten van door de kom lopende watergangen zijn door het graven van verbindingstukken omgevormd tot de Grootte Wetering met een uitwateringssluis in het noorden. Dit was afgerond in 1370. Bij de Nieuwe Wetering en de Terwoldse Wetering vond een soortgelijke aanpak plaats. Deze twee punten overeen met de bevindingen van Fockema Andreae en Van Kalveen. Ook Hamming veronderstelt een gefaseerde aanleg van de weteringen. Het is wel jammer dat hij een aantal stellige uitspreken doet over de hoge ouderdom van de weteringen in het noorden van het gebied zonder duidelijk bewijspplaatsen te noemen.

³⁶ Van Kalveen, ‘Pol-
derdistrict’, 257, 329-334
(tekst oorkonde).

³⁷ Van Kalveen, *Historie*,
306-307.

³⁸ CODA Apeldoorn,
AWV, OA inv.nr. 55.

Daarna hebben we de opbouw van een aaneengesloten dijk langs de IJssel onderzocht. Wanneer was die gereed? In 1328 lag er al een IJsseldijk met een hiaat in het noorden tussen de buurtschap Werven en het klooster Hulsbergen. Dit werd gesloten als een gezamenlijk project (de Dwarsdijk) van de vijf kerspelen Terwolde, Nijbroek, Oene, Heerde en Vorchten en – in tegenstelling tot wat Fockema Andreae aangeeft – de Overijsselse buurtschappen Welsum en Marle. Hierna vond in 1370 uitvaardiging van het dijkrecht plaats voor de vijf kerspelen, met een dijkgraaf aan het hoofd en een heemraad voor ieder kerspel. Naast de onderbreking bij Werven was er mogelijk nog een bij Oene.

De laatste vraag betrof de ontwikkeling van het bestuurlijk kader. Er zijn aanwijzingen dat het waterschap in 1370 ontstaan is uit twee voorgangers in het noordelijk en zuidelijk deel. Het nieuwe dijkrecht van 1470 verschilde in hoofdzaken nauwelijks van dat van 1370. Wel werd een aantal praktische zaken beter geregeld en kreeg de dijkgraaf bevoegdheden buiten de vijf kerspelen. Het hield zeker geen uitbreiding van het waterschap in zoals andere auteurs beweren. Behoorden de aangrenzende gebieden nu wel tot het waterschap of niet? Er bleven nog lang problemen bestaan over het onderhoud van de dijk, de weteringen en de uitwateringssluis bij Hulsbergen. Het jaar 1575 markeerde het einde van deze periode. De problemen met Hattem over de uitwatering werden in 1519 opgelost met een onder druk van hertog Karel van Gelre tot stand gekomen regeling.

De vorming en afronding van het waterschap is veel moeizamer verlopen dan elders in het Gelderse rivierengebied. Mogelijke oorzaak is de eilandenstructuur van de waterschappen in deze regio, die gekenmerkt werd door min of meer gesloten dijkringen. Ook de uitwatering viel daarbij onder jurisdictie van het waterschap. Daarentegen was op de Veluwe de uitwateringssituatie in de dijkrechten van 1370 en 1470 niet geregeld. Het waterschap Veluwe kreeg vooral hierdoor pas in de zestiende eeuw zijn uiteindelijke vorm. In 1838 werd het ingepast in het waterschapsreglement van de provincie Gelderland. Dat bracht grote veranderingen in organisatie en taken, maar de omvang van het gebied bleef hetzelfde. Het waterschap verdween als zelfstandige organisatie van de kaart met de oprichting van het waterschap Oost Veluwe in 1984. Dit fuseerde op zijn beurt in 1997 in het waterschap Veluwe. De volgende reorganisatie is momenteel reeds een besloten zaak. Op 1 januari 2012 gaan de ambtelijke organisaties van de waterschappen Veluwe en Vallei en Eem samen waarna op 1 januari 2013 de bestuurlijke fusie zal volgen (afb. 7).

Afb. 7. Het nieuwe
gemeaal Veluwe (sinds
1999). Foto auteur.

